

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Висвітлено проблему визначення сутності феномена надзвичайної ситуації. Розглянуто її основні характеристики: вітальну загрозу як загрозу фізичному існуванню особистості та екзистенціальну, яка проявляється у вигляді загрози подальшого існування людини в її якісно ціннісному стані.

Описано загальну характеристику станів і реакцій людини, які обумовлюються характером загрози надзвичайної ситуації. Резюмовано, що внаслідок пережитої надзвичайної ситуації в особистісному розвитку індивіда настає криза.

Ключові слова: криза, надзвичайна ситуація, вітальна загроза, екзистенціальна загроза, постраждалих.

Постановка проблеми. Упродовж останніх 20 років від різноманітних надзвичайних ситуацій (НС) в усьому світі постраждало більш ніж 1 млрд. осіб, зокрема майже 5 млн. загинуло або було поранено, а завдані матеріальні збитки загалом складно уявити. За цей період близько 10 млн. осіб були змушені за різних обставин покинути свої домівки та стати біженцями.

Класифікації надзвичайних ситуацій, які визначені на законодавчому рівні, не враховують психологічні наслідки такої ситуації та їх вплив на людину, яка потрапляє в осередок трагедії [1]. За наявними класифікаціями не можемо сказати, на яку саме сферу особистості впливає НС.

Спираючись на такі дані, можна лише припускати, які наслідки (фізичні, психічні, соціальні, економічні тощо) можуть спостерігатись у постраждалих, якої допомоги вони потребують. Для розуміння зазначеного важливим є те, як людина «входить» у НС, що з нею там відбувається, як вона «виходить» із надзвичайної ситуації, та що їй допомагає вижити в трагедії.

Отже, розуміння феномена надзвичайної ситуації як загрози для людини можливе, на нашу думку, лише за умови її досконалого вивчення. Найперше слід зрозуміти характер загрози, яку містить НС. Зауважимо, що загроза може бути життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо. Ми не можемо однозначно говорити про те, що кожна НС містить лише один вид загроз, або відрізняється якимось одним її видом та особливим характером.

Отже, постійно зростаюча кількість техногенних, природних і соціальних катастроф обумовлює необхідність більш поглибленого дослідження феномена надзвичайної ситуації. Це і є **метою** статті.

Стан дослідження. Зазвичай для характеристики такої ситуації у психологічній науці, поряд із терміном «надзвичайна», вживаються такі поняття, як «екстремальна», «катастрофічна», «трагічна», «травмуюча», «стресогенна», «руйнівна» тощо [2; 8]. У більшості сучасних наукових досліджень під час характеристики надзвичайних ситуацій перелічені ознаки не розмежовуються та уживаються як синоніми. В основному увага дослідників приділяється проблемі виокремлення чинників, які варто було б назвати «екстремальними», створенню класифікації, аналізу впливу і можливості запобігання їхнього деструктивного впливу на результати професійної діяльності, психічне і соматичне здоров'я людини.

Термінологічна плутанина в науці призводить до неадекватного трактування низки законодавчих і нормативних документів, що регламентують діяльність людини в умовах підвищеного ризику [9].

Насамперед не дотримується жоден критерій розподілу. Так, в одному випадку акцентується на характеристиці об'єктивних особливостей стимуляції («складні умови»), в іншому – на ставленні суб'єкта до цієї стимуляції («важкі умови»), у третьому – на переважному компоненті стану, що виник («стресогенні умови») і т. д. [10].

Класифікації надзвичайних ситуацій, які визначені в нашій країні на законодавчому рівні, на жаль, не враховують специфічного, або мультиплікативного, критерію, який вирізняє одну з головних характеристик рис надзвичайних ситуацій: багатопорядковість і різноманітність наслідків – соціальних, політичних, екологічних, економічних та, особливо, психологічних.

Сучасні дослідники одностайні лише в одному: *надзвичайна ситуація має негативне спрямування та є серйозним випробуванням для людини, яка волею долі опинилася в її осередку* [5].

Виклад основних положень. Ключове поняття, що є підґрунтям для характеристики феномена НС, – «загроза (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо) для цілісності людини». Це поняття, фактично, об'єднує такі ключові категорії, як «вітальна загроза» та «екзистенціальна загроза».

Головна категорія, яка межує з поняттям надзвичайної ситуації, – вітальна загроза [4; 6]. Вона розуміється як загроза життю

чи існуванню людини. Додамо, що вітальною можна вважати загрозу саме фізичному існуванню особистості (без втручання в духовний контекст існування).

У людини, яка волею долі опинилася в осередку надзвичайної ситуації (*ситуації реальної небезпеки*), найперше загострюється потреба у фізичній безпеці.

В осередку надзвичайної ситуації людині важливо не загинути, не зазнати поранень та uszkodжень.

У більшості випадків відчуття вітальної загрози (якщо не брати до уваги пролонговані у часі НС, за яких у більшості тих, хто вижив, виникає звикання до надзвичайних умов, які у подальшому сприймаються постраждалими як абсолютно нормальні умови життєдіяльності) є короткочасним.

Відчуття вітальної загрози замінює інше – відчуття екзистенціальної загрози.

Термін «екзистенціальна загроза» (англ. existential threat) розпочав широко вживатися у дослідженнях у сфері безпеки під впливом робіт О. Вевера і Б. Бузана [11].

Загалом під терміном *«екзистенціальна загроза»* розуміється загроза, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, вимагаючи вжиття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть урятувати об'єкт від загибелі [13].

Грунтуючись на існуючих дослідженнях, в яких об'єднано екзистенціальні проблеми у 6 життєвих дилемах [13], спробуємо визначити основні екзистенціальні загрози, що з високою ймовірністю супроводжують кожну людину, яка опинилася в осередку надзвичайної ситуації.

Вважаємо, що доки людина не усвідомлює конкретно, що з нею відбувається, коли домінують тільки інстинкти самозбереження, – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться, – починає діяти екзистенціальна загроза.

Іншими словами, надзвичайна ситуація впливає і на фізичний, і на психічний стани постраждалого, а також на смисложиттєві орієнтації, цінності, прагнення особистості тощо. Зміни у смисловому компоненті можуть бути обумовлені не стільки особливостями надзвичайної ситуації, скільки фізичним та/або психічним станом людини, яка постраждала внаслідок трагедії.

Надзвичайна ситуація найперше стосується нижчих потреб людини, точніше – потреби в безпеці. Постраждалий відчуває вітальну загрозу через набуті травми, поранення (реальна загроза) або через

усвідомлення того, що таке може з ним відбутися (уявна загроза). У цих випадках головною домінантою психічного стану постраждалого стає почуття страху.

Після хоча би часткового згасання страху людина розпочинає мислити, усвідомлювати те, що з нею коїться. І коли «вмикаються» раціональні компоненти, надзвичайна ситуація для постраждалого стає ситуацією екзистенціальної загрози.

Прагнення безпеки, з одного боку, та прагнення звільнення, свободи від надзвичайної ситуації – з іншого, становить найбільшу мотиваційну силу поведінкових реакцій та дій постраждалого. Дихотомія свободи – безпека обумовлюватиметься екзистенціальними потребами постраждалого, а саме – специфічними людськими потребами, що виникають зі спроб розкрити сенс існування в умовах надзвичайної ситуації, ухиляючись від затьмарення розуму.

Продовжуючи вивчати наукові погляди Е. Фрома [12], ми спробували вирізнити основні екзистенціальні потреби, що проявляються у постраждалого в осередку надзвичайної ситуації:

1. Потреба у встановленні зв'язків. З метою подолання почуття ізоляції постраждалий намагається проявити турботу про будь-кого, хто її потребує (не обов'язково про близьку людину), взяти участь у аварійно-рятувальних роботах і зазнати відповідальності за іншого. Якщо ця потреба за будь-яких причин не задовольняється, людина розпочинає обстоювати тільки свої егоїстичні інтереси (задовольняти потребу в безпеці), внаслідок чого втрачає бажання допомагати іншим.

2. Потреба у подоланні. Практично всі люди потребують подолання своєї пасивної тваринної природи. Оптимальне вирішення такої потреби полягає у творчості. Здійснення творчого процесу у будь-якому вигляді допомагає людині досягти почуття свободи та власної значущості. Неможливість задоволення такої життєвої потреби є чинником деструктивної поведінки людини в умовах надзвичайної ситуації.

3. Потреба в коріннях. В осередку надзвичайної ситуації люди випробовують потребу в корінні, основі, в почутті стабільності. Всі ці почуття схожі з почуттям безпеки, яке в дитинстві задовольнялось зв'язком із матір'ю. Ті постраждалі, хто знає про загибель рідних, бачив зруйновану рідну оселю, будуть вже не спроможні відчувати свою особистісну цілісність і свободу.

4. Потреба в ідентичності. Е. Фромм уважав, що всі люди випробовують внутрішню потребу тотожності з собою та потребу в ідентичності, завдяки якій вони відчують власну несхожість з іншими

та усвідомлюють, ким є насправді [12]. В умовах проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт із ліквідації наслідків надзвичайної ситуації постраждалі не сприймають себе упорядниками власного життя. Щоб вижити, їм постійно доводиться дотримуватися вказівок рятувальників, екстремальних психологів, інших людей, які вижили в цій трагедії. Копіювання чужої поведінки не залишає людині можливості досягти в осередку надзвичайної ситуації почуття ідентичності.

5. Потреба в системі поглядів та відданості. Кожна людина потребує стабільної та постійної опори для пояснення складності життя. Це система орієнтування становить сукупність переконань, які дозволяють людині сприймати та досягати реальність.

Е. Фромм особливо підкреслював значення формування об'єктивного та раціонального поглядів на природу та суспільство. Він стверджував, що раціональний підхід є необхідним для збереження здоров'я, зокрема психічного [12].

Саме раціонального підходу до аналізу того, що сталося, постраждалому в осередку надзвичайної ситуації і не вистачає. У цих умовах відбувається переоцінка сенсу існування людини. Усвідомлення життя в умовах, що сягають за межі власного досвіду, призводить до переосмислення постраждалим трьох основних модусів (або, іншими словами, – одночасно існуючих аспектів) його світорозуміння (див. табл. 1).

Таблиця 1

Світорозуміння людини у звичних і надзвичайних умовах існування

Світогляд людини до виникнення надзвичайної ситуації	Світогляд людини в умовах надзвичайної ситуації
« <i>Світ навколо</i> » – матеріальний біологічний та фізичний світ, оточення, світ об'єктів. Світ, у якому людина опинилась одразу після свого народження та до якого зникає і адаптується впродовж усього життя.	Реальність буття в світі виявляється втраченою. Надалі може спостерігатись ситуація, коли людина акцентуватиме лише на якомусь одному зі світів, а інші виключатиме та ігноруватиме.
« <i>Поруч зі світом</i> » – світ близьких конкретній особистості людей, світ взаємовідносин між людьми, впродовж яких вони змінюються.	
« <i>Свій світ</i> » – світ самості, самосвідомості та самоосмислення, світ «для мене».	

Саме це у подальшому стає підґрунтям зміни ціннісних і смислоттєвих орієнтацій у тих, хто вижив після надзвичайної ситуації. Зазначимо і про основні екзистенціальні емоції та почуття, що спостерігаються у постраждалих в умовах надзвичайної ситуації. Серед основних екзистенціальних емоцій та почуттів виділяються *тривога та почуття провини* (ті емоції та почуття, які розглядаються в екзистенціальній психології як основні онтологічні характеристики людини, що укорінилися в її існуванні).

Спираючись на дослідження М. Ш. Магомед-Емінова, можна додати, що надзвичайну ситуацію справді можна вважати ситуацією екзистенціальної загрози ще й через те, що вона, з одного боку, містить небезпеку та спричиняє страждання у людей; з іншого – апелює до людської мужності, прагнення допомогти іншому, відповідальності. Навіть перед обличчям смерті людина продовжує сподіватись на поліпшення ситуації та прагне реалізувати волю до життя [7].

Крім того, надзвичайна ситуація може стати такою, яка обумовлює розмежування життя постраждалої людини на «до» та «після» трагічної ситуації.

Жодна з надзвичайних ситуацій для постраждалого не може бути непомітна. Такі події у більшості випадків травматичні та виступають не тільки джерелом стресу, а й можуть характеризуватись як новий етап розвитку особистості, напрям якого залежатиме від індивідуально-психологічних особливостей постраждалого та його найближчих.

Іншими словами, якої б втрати людина не зазнала внаслідок пережитої надзвичайної ситуації, в її особистісному розвитку настає криза.

Висновки. Аналіз особливостей надзвичайної ситуації в аспекті характеру загроз, які вона містить, дозволяє констатувати таке:

а) наявні класифікації надзвичайних ситуацій не враховують специфічного, або мультиплікативного, критерію, який вирізняє одну з головних характерних рис надзвичайної ситуації: багатопорядковість і різноманітність наслідків – соціальних, політичних, екологічних, економічних та, особливо, психологічних. Сучасні дослідники однак стають лише в одному: надзвичайна ситуація має негативне спрямування та є значним випробуванням для людини, яка опинилася в її осередку;

б) ключовим для характеристики феномена надзвичайної ситуації є поняття «загроза (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо) для цілісності людини». Окреслене поняття, фактично, об'єднує такі

ключові категорії, як «вітальна загроза» та «екзистенціальна загроза». Вітальною вважається загроза саме фізичному існуванню людини. А екзистенціальною – загроза, яка змушує сумніватися у подальшому існуванні об'єкта в його якісно ціннісному стані, вимагаючи життя невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть урятувати об'єкт від загибелі;

в) доки людина ще не усвідомлює конкретно, що з нею відбувається в умовах надзвичайної ситуації, коли домінують тільки інстинкти самозбереження, – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться, – починає діяти екзистенціальна загроза.

1. Гуревич П. С. Психология чрезвычайных ситуаций: учебное пособие для студентов вузов / П. С. Гуревич. – М.: ЮНИТИ, 2007. – 495 с.
2. Екстремальна психологія: підручник / О. П. Євсюков, А. С. Куфлієвський, Д. В. Лебедев та ін.; за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х.: УЦЗУ, 2007. – 502 с.
3. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / В. И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.
4. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – М.: Эксмо, 2006. – 672 с.
5. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.
6. Крысин Л. П. Толковый словарь иностранных слов / Л. П. Крысин. – М.: Эксмо, 2008. – 944 с. – (Библиотека словарей).
7. Магомед-Эминов М. Ш. Трансформация личности / М. Ш. Магомед-Эминов. – М.: Психоаналитическая Ассоциация, 1998. – 496 с.
8. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации: справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 958 с.
9. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: монографія / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К.: Консультант, 2008. – 232 с.
10. Тимченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции: учеб. пособие / А. В. Тимченко. – Х., 1997. – 184 с.
11. Тітаренко Д. С. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози: монографія / О. А. Олійников, Н. В. Оніщенко, О. В. Тімченко, Д. С. Тітаренко. – Х.: НУЦЗУ, 2011. – 151 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; пер. с англ.; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
13. Экзистенциальная психология / под ред. Ролло Мэя; пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой. – М.: Апрель Пресс, 2001. – 622 с. – (Психологическая коллекция).

Онищенко Н. В. Психологический феномен чрезвычайной ситуации

Освещена проблема определения сущности феномена чрезвычайной ситуации.

Рассмотрены ее основные характеристики: витальную угрозу как угрозу физическому существованию личности и экзистенциальную, которая проявляется в виде угрозы дальнейшего существования человека в его качественно ценностном состоянии.

Описана общая характеристика состояний и реакций человека, которые обуславливаются характером угрозы чрезвычайной ситуации. Резюмировано, что в результате пережитой чрезвычайной ситуации, в личностном развитии индивида наступает кризис.

Ключевые слова: кризис, чрезвычайная ситуация, витальная угроза, экзистенциальная угроза, пострадавший.

Onishchenko N. V. Psychological phenomenon of emergency

The article deals with the problem of the definition of the phenomenon of emergency. The author shows that there is terminological confusion in the characteristic of the nature of emergency. The different terms that describe an emergency are used as synonyms.

It is shown that terminological confusion in science leads to inadequate interpretation of a number of legislative and normative documents which regulate the activity in risk conditions. It also prevents adequate assessment of the effects of emergency (physical, mental, social, economic, etc.). The victims feel the impact of these effects and it complicates the process of organizing and providing of necessary psychological help.

The article gives a detailed analysis of the classifications of emergencies which exist and are defined by law in the country. It is noted that these classifications ignore the specific or multiplicative criterion. It highlights two of the main characteristics of emergencies: a multilevel and a variety of consequences: social, political, environmental, economic and, especially, psychological.

The category of «threat» is proposed for determine the psychological content of an emergency.

Its main characteristics are: vital threat as a threat to the physical existence of the individual and existential threat as a threat to the continued existence of a qualitatively consistent state.

It is noted that vital threat acts until the person is not aware of what happens to him in an emergency situation where the instincts of self-preservation dominate. The existential threat acts when comes the understanding of what is happening.

Key words: crisis; emergency; vital threat; existential threat; victim.

Стаття надійшла 5 листопада 2015 р.